

Методологічні принципи дослідження політичної цензури творів друку: українознавчий ракурс

Оксана Федотова,
старший науковий співробітник
НДІУ МОНУ

У статті розглядаються головні методологічні підходи щодо вивчення ідеологічної цензури друкованої продукції в підрадянській Україні. Аналізуються базові методологічні принципи щодо всебічного розкриття політичної цензури як складного соціокультурного явища.

Основні методологічні засади дослідження проблеми цензури друкованих видань ґрунтуються на загальних положеннях теорії пізнання дійсності, що передбачає застосування історичного, діалектичного, системного, логічного та інформаційного принципів. Зокрема, принцип історизму дає змогу реалізувати бачення авторкою ретроспективної картини минулого через усвідомлення сутності періоду, що вивчається, висвітлення процесів, подій та їхніх фігурантів із погляду сучасників, а також їх оцінку із точки зору тогочасних законів та традицій. Названий підхід дає можливість дослідити виникнення, формування й розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей та суперечностей.

Орієнтація на діалектичний підхід полягає у висвітленні подій, явищ та їхніх наслідків і результатів у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням тогочасних обставин. Діалектика як метод пізнання природи, суспільства й мислення, розглянута в єдності з логікою й теорією пізнання, виступає фундаментальним науковим принципом дослідження багатопланової й суперечливої дійсності в усіх її проявах. Діалектичний підхід уможливорює обґрунтування причинно-наслідкових зв'язків, процесів диференціації та інтеграції, постійної суперечності між сутністю та явищем, змістом і формою. Саме використання цього принципу найефективніше в ході розгляду еволюції цензури як соціокультурного явища дає змогу простежити основні закономірності її формування, починаючи з давніх часів, як на зарубіжному, так і на вітчизняному історичному ґрунті. Не менш важливим є застосування означеного підходу також для вирішення основних завдань дослідження в контексті вивчення закономірностей становлення та розвитку цензури друкованого слова на різних етапах радянського періоду.

Методика цієї роботи базується на поєднанні загальнонаукових, міждисциплінарних, загальноісторичних і спеціальних джерелознавчих методів наукового дослідження:

- системного;
- інтегративного;
- аналітико-синтетичного;
- історико-генетичного;
- історико-типологічного;
- історико-порівняльного;
- проблемно-хронологічного.

До загальнонаукових принципів дослідження належать: історичний, термінологічний, функціональний, системний, когнітивний (пізнавальний), моделювання та ін.

У межах історичного підходу використовується порівняльно-історичний метод — сукупність пізнавальних засобів, процедур, які уможливають виявлення схожості та відмінності між явищами, що вивчаються, визначення їхньої генетичної спорідненості (зв'язку за походженням), загального й специфічного в їхньому розвитку. Так, скажімо, названий метод, що застосовується в процесі дослідження спільних рис та відмінностей цензури царського й радянського періодів, дає можливість розкрити сутність, форми та завдання роботи цензорських інститутів на різних етапах їхньої еволюції.

У кожному порівняльно-історичному дослідженні ставляться конкретні пізнавальні цілі, які визначають коло джерел та особливості застосування способів зіставлення й порівняння об'єктів дослідження, встановлення ознак подібності й відмінності між ними. За характером подібності порівняння поділяють на історико-генетичні та історико-типологічні, де подібність є результатом закономірностей, притаманних самим об'єктам, і порівняння, де вона є наслідком взаємовпливу явищ. На цій основі виділяють два види порівняльно-історичних методів: порівняльно-типологічний, що розкриває подібність генетично не пов'язаних об'єктів, і власне порівняльно-історичний, що фіксує подібність між явищами як свідчення спільності їхнього походження, а розходження між ними — як показник їхнього різного походження. За допомогою використання цих методів нами було встановлено, що радянська цензура творів друку відрізнялася від царської, незважаючи на певну спадковість, відсутністю законодавства, що визначало допустимі норми. Поряд із традиційними контрольними, регламентуючими та охоронними, вона мала маніпуляційну, контрольно-заборонну, репресивно-каральну функції. Для виявлення причин і наслідків діяльності цензури друкованих видань протягом радянської доби застосовується також аналітичний метод роботи.

Проблемно-хронологічний метод обумовлює не тільки технологічні аспекти, а й структуру дослідження, оскільки уможливорює розгляд основних закономірностей формування системи політичної цензури на різних етапах еволюції, враховуючи також зміни її змістового аспекту діяльності.

Будь-яке теоретичне дослідження потребує описування, аналізу та уточнення понятійного апарату конкретної галузі науки, тобто термінів і понять, що їх позначають. Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розроблення або уточнення їхнього змісту та обсягу, з'ясування їхнього місця в понятійному апараті теорії, на основі якої базується робота щодо методологічних принципів дослідження, у нашому випадку українознавчого аспекту політичної цензури друку. Вирішити це завдання допомагає метод термінологічного аналізу.

Обґрунтування принципів і ключових понять, у межах яких здійснюється дослідження, має у пропонованій публікації величезне методологічне значення, оскільки, основне поняття — "цензура" — потребує спеціального уточнення, змістового та семантичного. Як явище багатоаспектне, вона являє собою складну систему взаємодії різних компонентів суспільно-політичної системи. Отже, домінуючим фактором є місце й роль цензури друкованих видань в історії України, яка може розглядатися як історія боротьби між владою та суспільством за свободу слова.

Зважаючи на необхідність та можливість отримання об'єктивного знання щодо минулого, маємо наголосити на тому, що його рівень залежить від застосування до історії методів інших наук. На нашу думку, найрезультативнішими

для проведення аналізу політичної цензури творів друку як багатоступеневого явища є синтетичні методи дослідження, зокрема системний підхід. Він базується на використанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, застосуванні інформаційних технологій та статистичного аналізу на основі наукометрії та інформетрії.

Системний аналіз як загальнонауковий пізнавальний метод розглядає суспільну та природну реальність не як ту, що складається з окремих та ізольованих один від одного предметів, явищ і процесів, а як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих об'єктів, що визначають цілісні системи.

Беручи до уваги викладене, у процесі розроблення проблеми нами враховувалися відповідні методологічні принципи, що забезпечили системну спрямованість наукового дослідження і практичне пізнання об'єкта:

1) принцип цілісності, за яким досліджуваний об'єкт виступає розчленованим на окремі частини, органічно інтегровані в єдине ціле;

2) принцип превалювання цілого над складовими частинами, який означає, що функції окремих компонентів і підсистем підпорядковані функції системи в цілому;

3) принцип ієрархічності, який постулює підпорядкованість компонентів і підсистем системі в цілому, а також супідрядність систем нижчого рівня системам вищого рівня, внаслідок чого предметна галузь теорії набуває властивостей ієрархічної метасистеми;

4) принцип структурності, який означає спосіб закономірного зв'язку між частинами цілого, що забезпечує єдність системи, зумовлює особливості її внутрішньої побудови;

5) принцип самоорганізації, що доводить здатність динамічної системи іманентно і самостійно підтримувати, відтворювати або удосконалювати рівень своєї організації при зміні внутрішніх чи зовнішніх умов існування та функціонування задля підвищення стійкості, збереження цілісності, забезпечення ефективних дій чи розвитку;

6) принцип взаємозв'язку із зовнішнім середовищем, за яким жодна із систем не може бути самодостатньою, оскільки вона має динамічно змінюватись і удосконалюватись, адекватно до змін зовнішнього середовища.

Орієнтація на системний підхід в українознавчому дослідженні (структура, взаємозв'язки елементів та явищ, їхня супідрядність, ієрархія, функціонування, цілісність розвитку, динаміка системи, сутність та особливості, чинники та умови) цілком виправдана, оскільки ставиться завдання дослідити сутність складного явища політичної цензури.

Ключовим у системному підході виступає, звичайно ж, поняття "система", визначення якого обумовлено її складністю. Згідно із системним підходом, система — це цілісність, яка становить єдність закономірно розташованих і взаємопов'язаних частин.

Основними ознаками системи є наявність:

- найпростіших одиниць — елементів, які її складають;
- підсистем — результатів взаємодії елементів;
- компонентів — результатів взаємодії підсистем, які можна розглядати у відносній ізольованості, поза зв'язками з іншими процесами та явищами;
- внутрішньої структури зв'язків між цими компонентами, а також їхніми підсистемами;
- певного рівня цілісності, ознакою якої є те, що система завдяки взаємодії компонентів одержує інтегральний результат;
- зв'язків у структурі, що об'єднують компоненти й підсистеми як частини в єдину систему;
- зв'язку з іншими системами зовнішнього середовища.

При тому система, що являє собою цілісну сукупність елементів реальності, демонструє нові інтеграційні якості, не властиві окремим елементам. Так, скажімо, діяльність деяких цензурних органів або закладів культури із приводу обмеження низькохудожніх творів дає лише ілюстративне уявлення про цензуру творів друку та їхнє змістове напов-

нення. За цією ознакою цілісна система істотно відрізняється від умовно згрупованих елементів.

У нашому дослідженні побудова політичної цензури, що, як усі підсистеми, мала свою структуру й функції, визначалася її складовими компонентами — пов'язаними між собою підсистемами й елементами, такими, наприклад, як ідеологічні організації партії, держави, галузеві інстанції. У ході застосування системного методу роботи нами був використаний досвід реконструкції системи політичної цензури, запропонований у роботах Т. Горяєвої. Отже, концептуально ми виходили з того положення, що політичну цензуру саму по собі можна вважати підсистемою вищого порядку — підсистемою політики та частиною політичної системи суспільства. Обов'язковим носієм змістових характеристик системи виступає елемент системи у вигляді взаємопротилежних діючих учасників цензурного процесу, а саме:

- письменники, журналісти, творчі особистості;
- цензори, партійні та радянські працівники.

Механізм функціонування політичної цензури друкованих видань розкривається шляхом характеристики не тільки всієї системи, а й її окремих компонентів та елементів. Таким чином, можна показати багатоманітне поєднання компонентів системи на загальному та одиничному рівнях. Компоненти ж знаходяться в цілісності й не існують один без одного: загальне без одиничного й навпаки. Ціле ж виражає те загальне, суттєве, що властиве його складовим. Одночасно частина цього цілого має свої властивості, індивідуальні якості, що виражають специфічне, характерне лише для них. Це не заперечує законів розвитку системи, а демонструє не лише її єдність, а й суперечливість. На цій системній основі ґрунтується один із досить поширених методів конкретно-історичного дослідження, що дає змогу на прикладі детального вивчення репрезентативного явища емпірично розглянути механізми функціонування системи в цілому. Саме тому без конкретно-історичного аналізу будь-які дослідження історії діяльності органів цензури носять описовий характер і не становлять наукового інтересу.

З погляду внутрішньої організації системи структура визначає її змістовну суть та інтегральні властивості. За допомоги системного аналізу практично підходять до розуміння ступеня розвитку системи, стабільності функціонування, виявляють показники щодо її міцності або хиткості. Масштабна розбудова радянського контрольно-заборонного й цензурного апарату на різних рівнях владної вертикалі обумовила стабільність його функціонування. Однак запровадження паралельних цензурних та ідеологічних органів із подібними функціями зовсім не означало бюрократичного безладдя, а було цілком продуманою акцією у формуванні системи з допомогою конкуруючих інстанцій. Навіть у випадках ослаблення однієї з цих складових сама система залишалася стабільним монолітом. Підтвердженням тому є сучасний стан інформаційного простору в Україні. Так, на місці скасованих 1990 р. підсистем радянської політичної цензури постали принципово нові (правляча партія влади, олігархічний капітал, диктат чиновників), що обумовили наповнення системи зовсім іншими підсистемними складовими та елементами.

Варто вказати на те, що структура й функції системи тісно взаємопов'язані, оскільки функції можуть реалізовуватися лише через конкретну структуру. Функція являє собою форму й спосіб життєдіяльності суспільної системи та її компонентів. Взаємодія структури й функцій спрямована на збереження системи в цілому, на досягнення єдиного системного результату, що можна детально простежити на прикладі становлення та розвитку управлінського апарату культури та інститутів цензури, радянської зокрема.

Зв'язки й відношення систем, їхня взаємодія характеризуються складним поєднанням координації й субординації, що породжує різні рівні ієрархії системи. Наочно це виявляється в розвитку системи шляхом її організації та реорганізації, а також формуванні механізму прийняття рі-

шень, у нашому випадку тих, що стосуються політичної цензури творів друку в її українознавчому аспекті відповідно до ієрархії. Документально можна простежити всю динаміку структурних змін, що відбувались упродовж більш ніж семи десятиків років у цій заборонній інституції.

Слід також підкреслити, що системний підхід згідно з його синтетичним походженням передбачає застосування різних методів дослідження. Наприклад, і з допомогою використання структурно-функціонального методу можна здійснити моделювання системи, зокрема реконструкцію документального фонду. Для вивчення внутрішніх і зовнішніх зв'язків об'єкта дослідження (а ним, нагадаємо, є ідеологічна цензура творів друку в підрадянській Україні) моделювання має першочергове значення. Завдяки йому простежуються ті процеси і явища, що не підлягають безпосередньому вивченню, однак викликають інтерес, оскільки вони пов'язані з становленням органів ідеологічної цензури, негативний вплив її діяльності на розвиток української політичної думки, її однобокість, підпорядкованість пануючій ідеології. Сумний наслідок цього — з нашої літератури було викреслено імена талановитих митців, читач мав змогу знайомитись лише з "фільтрованою" літературою, періодикою.

Метод моделювання зарекомендував себе як ефективний засіб виявлення суттєвих ознак на основі моделі (концептуальної, вербальної тощо). Під моделлю розуміють уявну або матеріальну систему, яка, відображаючи або відтворюючи об'єкт дослідження, може замінити його настільки, що її вивчення дає нову інформацію про цей об'єкт.

Метод моделювання має таку структуру:

- постановка завдання;
- визначення аналога;
- створення або вибір моделі;
- розроблення конструкту;
- дослідження моделі;
- переведення знань із моделі на оригінал.

Побудована в процесі використання системного аналізу й інституційного підходу модель політичної цензури уможливила порівняльне дослідження й аналіз цього феномену в інших державних та часових системах. Для прикладу: скажімо, відродження передової російської думки початку шістдесятих років позаминулого століття і періодів розстріляного українського Відродження (20-ті роки минулого століття). Отримані знання щодо закономірностей виникнення й функціонування різних механізмів політичної цензури допомагають також відрізнити характерні ознаки системи від їхніх специфічних проявів.

Використовувані нами джерелознавчий, архівно-евристичний, філолого-лінгвістичний підходи й методи аналізу сформованої репрезентативної джерельної бази ускладнилися тим, що її значна частина була втрачена. Адже знищувались і письменники, і написані ними твори, лише дециля з них збереглась у Спецфондах провідних вітчизняних бібліотеках. Складно було розшукувати й документи, що стосувались діяльності органів політичної цензури творів друку.

Джерельна база являє собою комплекс багатоаспектних і цільових документів, різний характер походження яких обумовив диференційований підхід щодо їхнього аналізу. У ряді випадків мала місце необхідність поглибленого джерелознавчого аналізу. Зазначимо, що в переважній більшості окремі джерелознавчі характеристики відображають об'єктивну реальність ситуаційно, динамічно, але у своїй сукупності використані джерела формують комплекс взаємопов'язаних документів, які доповнюють один одного, що дає змогу розкрити сутність і структуру феномену радянської політичної цензури та цензури друкованих видань. До сьогодні спеціальні архівознавчі та джерелознавчі дослідження (наприклад, нових видів специфічних документів цензури) не проводилися, оскільки відсутній був досвід роботи з такими видами джерел. Саме цим обумовлювалася

необхідність застосування вказаних методів й написання цієї наукової розвідки.

Використання джерелознавчого методу передбачає діяльність дослідника у двох основних напрямках — аналізу та синтезу. Аналіз пов'язаний із визначенням видів, інформативності нових для джерелознавства соціальних джерел. Синтез викликаний необхідністю реконструювати розірвану й спотворену картину, яку можливо відтворити лише завдяки органічно поєднаному дослідженню радянського репресивно-державного та культурно-пресингового механізмів. Основним джерелом цього зв'язку є цензурні документи, що відбивають етапи та механізм прийняття рішень та визначають заборону або дозвіл на публікацію чи іншу форму реалізації твору. Розкриття етапів і механізмів спрямовано, насамперед, на можливе виявлення умов та обставин створення джерел, а також на відображення їхнього оригінального тексту, в чому й полягає метод джерелознавчого дослідження цензурного втручання у творчий процес, а його зазнавали усі без винятку твори друку.

Досить суттєвими є також текстологічні методи роботи, що допомагають встановити авторство того чи іншого джерела. Так, у ході аналізу адміністративних документів, а також вивчення текстів творів важливим методологічним завданням виступає з'ясування авторства, що паралельно вирішує питання про оригінальність і достовірність джерела. Зробити це можна шляхом застосування історико-біографічного методу, оскільки ідентифікувати джерело, попередньо не вивчивши біографію, фахово-освітню підготовку та ідеологічні погляди автора, досить проблематично. Зважаючи на те, що інформація про справжніх авторів-укладачів досить часто прихована за високими регаліями, встановити їхні імена можливо лише на основі додаткового дослідження внутрішньої управлінської діяльності певної інституції. Зазвичай текстову базу для документів узагальнюючого характеру — довідок, звітів, записок — готували керівники профільних структурних підрозділів, що можна прослідкувати на прикладі наших попередніх публікацій у "Віснику Книжкової палати"¹. Однак слід вказати на те, що деякі з них містять спеціальні авторські позначки. Втім, незалежно від анонімності великої частини джерел, зокрема адміністративного цензурного апарату, завдяки філолого-лінгвістичному аналізу стає можливим чітко виділити стиль викладу окремих керівних осіб. Директивні та організаційно-розпорядчі партійні й державні документи відрізняє те, що завдяки різному роду приміткам, резолюціям, вони надають додаткові відомості про внутрішні відносини номенклатури, містять дані щодо подальшої долі важливих джерел.

Текстологічні методи дослідження допомагають вирішити питання, пов'язані із встановленням характеристик документа, а саме:

- з'ясувати кількість редакцій (якщо є варіанти);
- визначити час написання джерела;
- встановити місце його створення;
- простежити ступінь оригінальності тексту;
- виділити змістовні параметри;
- розкрити особливості тексту;
- виявити варіанти змін тощо.

Найбільш важливими ці фактори виступають у процесі відновлення пропусків, зроблених цензурою чи письменником із певних ідеологічних міркувань.

Порівняння та зіставлення варіантів документів, що виникли в процесі ідеологічного редагування та рецензування, сприяють розумінню як подальших намірів автора, так і опосередкованих механізмів прояву цензури й самоцензури. Із цього приводу стає зрозумілою однобічність висвітлення проблеми в певних працях, позбавлених аналізу цензурних джерел. Тому використання окресленої методики в спеціальних дослідженнях робить їх ефективнішими,

¹ Вісн. Кн. палати. — 2000. — № 1, 6, 7, 9; 2002. — № 2, 4, 6; 2003. — № 9, 10, 11, 12; 2004. — № 2, 3, 6; 2005. — № 3.

оскільки дає можливість розглянути історичні процеси набагато глибше.

Саме комплексне поєднання фізично розрізаних цenzурних, партійних, державних і громадських джерел дало авторці публікації отримати інформаційно достовірний результат щодо діяльності радянської ідеологічної цензури упродовж семи десятиріч. Названий синтетичний метод, що передбачає розроблення основи класифікації архівних фондів, видовий джерелознавчий аналіз, виявився достатньо ефективним для провадження комплексних історичних досліджень. Наявний комплекс джерел щодо репресивного цензурного механізму, який торкнувся усіх сфер радянської дійсності, дав можливість в цілому відтворити величезний культурний масив творів друку, що був вилучений із відкритого обігу.

У дослідженні означеної проблематики потрібно застосувати кількісно-якісний метод бібліографічного аналізу, оскільки саме він уможливило здійснення аналізу документів за тематичними, хронологічними та типо-видовими критеріями та умовно класифікувати їх. А в підсумку — відобразити напрям розвитку цензури творів друку на етапі 1985—1990 рр. У 1988 р. вийшов проскрипційний бібліографічний покажчик — "Зведений список книг, що підлягають виключенню з бібліотек та книготорговельної сітки", підготовлений Головлітом СРСР, до якого ввійшли неперіодичні, періодичні та продовжувані видання, опубліковані переважно на терені СРСР протягом 1917—1960 рр. У посібнику зустрічаються й українські видання періоду 1917—1925 рр. Їхній тематичний аналіз дав змогу проілюструвати зворотний характер політичної цензури на останньому етапі її життєдіяльності.

Сукупний аналіз наповнення зведених проскрипційних бібліографічних посібників, підготовлених Головлітом УРСР, дає підстави констатувати: загальна кількість заборонених органами цензури творів друку (вилучених із наукового обігу та відправлених на зберігання до бібліотечних спецфондів або цілеспрямовано знищених) приблизно дорівнює половині всієї кількості друкованої продукції, виданої в Україні упродовж радянської доби. Факт духовного геноциду українського народу з боку комуністичного режиму безперечний.

Саме для цього науковці й застосовують у своїх дослідженнях загальнонауковий метод інформаційного підходу. Під час вивчення будь-якого об'єкта, процесу чи явища в природі чи суспільстві, насамперед виявляються найтипівіші для нього інформаційні аспекти. Вельми плідним інформаційний підхід є в дослідженні взаємовідносин людини й суспільства в контексті функціонування радянської цензури. Як відомо, саме рівнем циркулюючої в суспільстві інформації визначається одна з базових його категорій — соціальний розвиток. Інформаційний принцип дає змогу також виявити загальні тенденції зростання обсягів інформації; з'ясувати ступінь її доступності та ефективності використання; вирішити проблему інформатизації суспільства; простежити закономірності розвитку інформаційної техніки й технології; висвітлити особливості становлення інформаційного суспільства, основним інтелектуальним продуктом якого є документи, інформація, знання.

Скажімо, застосовуючи інформаційний підхід у процесі аналітико-синтетичного опрацювання матеріалів, авторка визначила рівень інформативності нових для джерелознавства соціальних джерел, змогла розробити методіку історіографічного аналізу, наприклад, проблеми обмеження доступу до інформації та створення спецсхову як однієї з його форм.

Варто підкреслити, що інформаційний підхід має великі евристичні можливості щодо вивчення специфіки інформаційних потоків (наприклад, масивів спецфондів) та інформаційних потреб досліджуваної предметної галузі через знання законів, функцій, властивостей, методів і засобів інформації як змісту повідомлень чи засобу соціальної комунікації (документальної) і із цього приводу є досить перспективним у його подальшому використанні.

На основі методики комплексного дослідження теми універсально проаналізовано репресивно-державний та культурно-пресинговий механізми, висвітлено події й факти, викликані функціонуванням репресивного апарату й цензури, і, власне розкрито сутність явища радянської культури, сформованого під впливом цього апарату, реконструйовано механізм дії двох її основних учасників.

На підставі аналізу методики та методології дослідження можна зробити висновок, що найбільш плідними для українознавчого аналізу політичної цензури творів друку як складного ієрархічного явища є синтетичні методи дослідження. Превалюючим можна визначити системний підхід, що ґрунтується на поєднанні методів, суміжних з історичними та іншими гуманітарними науками, а також використанні інформаційних технологій і статистичного аналізу, що, безперечно, надає йому перспективності в контексті здійснення подальших наукових досліджень.

Список використаної літератури

1. *Бабюх В. А.* Політична цензура в Україні в 1920—1930-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Бабюх Віталій Антонович ; НАН України, Ін-т історії України. — К., 2007. — 23 с.
2. *Баран В.* Цензура в системі тоталітаризму / В. Баран // Сучасність. — 1994. — № 6. — С. 404—417.
3. *Білокінь С.* На полицях спецфондів у різні роки / С. Білокінь // Слово і час. — 1990. — № 1. — С. 69—76.
4. *Горяева Т. М.* Политическая цензура в СССР, 1917—1991 / Тамара Михайловна Горяева. — М. : РОССПЭН, 2002. — 400 с. — (Серия "Культура и власть от Сталина до Горбачёва. Исследования").
5. *Горяева Т. М.* Развитие форм и методов моделирования в архивно-источниковедческих исследованиях истории культурной политики 1917—1940 гг. / Т. М. Горяева // Архивоведение и источниковедение отечественной истории. Проблемы взаимодействия на современном этапе : докл. и тез. выступления на Третьей Всерос. конф. 25 — 26 февр. 1999 г. / [ред. совет.: М. В. Ларин (пред.) и др.] — М., 1999. — С. 143—150.
6. *Горяева Т. М.* Советская политическая цензура: (История, деятельность, структура) / Т. М. Горяева // Исключить всякие упоминания : очерки истории совет. цензуры. — Минск ; Москва, 1995. — С. 13—64.
7. *Зеленов М. В.* Аппарат ЦК ВКП(б) — ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы : монография / М. В. Зеленов. — Ниж. Новгород : [б. и.], 2000. — 540 с.
8. *Калакура Я. С.* Историчні засади українознавства як науки і навчальної дисципліни / Я. С. Калакура // Збірник наукових праць / НДІУ. — К., 2003. — Т. 1. — С. 320—322.
9. *Калакура Я. С.* Українська історіографія / Ярослав Степанович Калакура. — К. : Генеза, 2004. — 495 с.
10. *Каракоз О.* Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 — 1939 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / Каракоз Олена Олександрівна ; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. — К., 2006. — 21 с.
11. *Очеретянюк В.* Загатовані книги. Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20 — 30-ті роки / Віктор Очеретянюк // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1999. — № 1/2. — С. 128—141.
12. *Очеретянюк В. І.* Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 — 30-ті рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук / В. І. Очеретянюк ; Харків. держ. ун-т. — Х., 1999. — 19 с.
13. *Очеретянюк В.* Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення рад. цензури / Віктор Очеретянюк // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1998. — № 1/2 (6/7). — С. 70 — 79.
14. *Пиріг Р. Я.* Документальна спадщина Компартії України : проблеми інтеграції в системі держ. архів. служби / Р. Я. Пиріг // Констани : альм. соц. дослідж. — 1996. — № 2. — С. 5—10.
15. *Пиріг Р. Я.* Документи "окремої папки" ЦК КП(б)У як історичне джерело / Р. Я. Пиріг // Український археографічний щорічник. — К., 1999. — Вип. 3/4. — С. 331—143.
16. *Тимошик М.* Її величність — книга: Історія видавничої справи Київського університету 1834 — 1999 : монографія / Микола Тимошик ; передм. В. Скопенка. — К. : Наша культура і наука, 1999. — 308 с. : іл.
17. *Шаповал Ю. І.* Україна XX століття : (особи та події в контексті важкої історії) / Юрій Шаповал. — К. : Генеза, 2001. — 558 с.